

بررسی جایگاه کار و کارآفرینی از نگاه قرآن و آموزه‌های نبوی

احمد رحمانی

دانشجوی دکتری دانشکده مذاهب، دانشگاه ادیان و مذاهب قم

چکیده

کسب و کار و کارآفرینی در قرآن و آموزه‌های نبوی یک ارزش محسوب می‌شود و آیات قرآن و روایت‌ها درباره کار و کوشش در قلمرو حیا، به قدری فراوان و متنوع است. که باکمال صراحت می‌توان گفت: اسلام دین اجتماعی، اجتهاد و دین کار و تلاش و کوشش است، و با رهبانیت، عزلت، بطالت و بیکاری و تنبلی که منجر به فقر، محرومیت و رذایل اخلاقی گردد شدیداً مبارزه می‌نماید. لذا با توجه به اهمیت کار و کارآفرینی در یک جامعه اسلامی، همه باید احساس مسئولیت کنند، کار زمین‌مانده را هرکسی به اندازه‌ی توانایی خود با اخلاص و نیت پاک انجام دهد و به این موضوع باید توجه داشته باشد. که کار و کارآفرینی در یک جامعه اسلامی باعث می‌شود که جامعه، زیر سلطه بیگانگان نرفته و تمام نیروها در مقابل دشمنان با اتحاد و انسجام از انحطاط جامعه اسلامی جلوگیری به عمل آورند. بنابراین در این پژوهش به بررسی کار و کارآفرینی از منظر آیات قرآن کریم و آموزه‌های پیامبر اعظم (ص) پرداخته شده و سؤال اصلی این پژوهش شامل جایگاه و موقعیت کار و کارآفرینی در مبانی دینی، اعتقادی و همچنین چرایی و چگونگی دعوت به کار و کوشش در قرآن و آموزه‌های نبوی است. روش بررسی نظری و اسنادی با استفاده از منابع معتبر اسلامی و یافته پژوهش با رویکرد کارآفرینی برپایه آموزه‌های اسلامی در قرآن کریم و سیره گهربار پیامبر خاتم (ص) بدست آمده است.

واژه‌های کلیدی: قرآن، آموزه‌های نبوی، کسب و کار، کارآفرینی

۱. مقدمه

در آموزه‌های اسلامی مراحل از عزت نفس، مرهون تلاش و کوشش انسان است و این مساعی موجب سربلندی فرد می‌شود، به وی می‌آموزد که به دیگران وابسته نشود و دست‌گدایی به سوی این و آن دراز نکند و با کار و حرفه خود استقلال نظر و عمل پیدا کند و در همین راستا امام علی (ع) در سخنی به فرزند خود امام حسن (ع) تاکید می‌کند که، اگر می‌خواهی آزاد باشی، مانند بندگان و غلامان زحمت بکش و کار کن، امید و آرزوی خود را از مال سایر افراد قطع کن. هرگز چشم طمع به مال، ثروت و اندوخته دیگران نداشته باش. اگر کار و کسبی به تو پیشنهاد شد، نگو این کار کسر شأن من است و درجه و مقام مرا در جامعه پایین می‌آورد، زیرا هیچ‌چیز به اندازه اینکه انسان از دیگران توقع و تقاضا داشته باشد و استمداد کند، او را پست، حقیر و خوار نمی‌کند. تو تا وقتی از دیگران بی‌نیاز باشی و چشم طمع به مال کسی ندوزی و از فردی هدیه نخواهی، از همه بلندمرتبه‌تر خواهی بود.» (امامی، ۱۳۷۳: ۲۷۸-۲۷۷). اسلام دین کار، تلاش و آیین عمل و کوشش است و همه انسان‌ها را برای تأمین معاش و زندگی با عزت و شرافت دعوت می‌کند. سخت‌کوشی و مقاومت در برابر سختی‌ها از آموزه‌های اساسی اسلام است و اسلام به کار و تلاش از دیدگاه اسلام نوعی عبادت است، همان‌گونه که روح و جسم وی را تقویت می‌کند. اسلام برای کارهای تولیدی به ویژه کشاورزی، دامداری و کارهای تجارتي اهمیت قائل است و از بیکاری، تنبلی و تن‌آسائی نهی کرده است. به برکت کار و تلاش درخت زندگی آدمی از میوه‌های شادابی و سرسبزی بارور و در نتیجه، روح و جسم در ضعف و ناراحتی پاک می‌شود. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: منزّه است خدایی که رزق و روزی را مقدر فرموده است و آن را چنان نبخشید، بلکه بایستی به دست آید. چرا که اگر رزق انسان‌ها بدون تلاش آنها در یک جا گرد آمده بود، مردم به دلیل بی‌کاری، سخت‌دچار سرمستی نعمت نمی‌شدند و در نتیجه، فساد افزایش می‌یافت و کردارهای زشت به ظهور می‌رسید. (اسحاقی، ۱۳۸۹: ۵۵-۵۴). بنابراین اساس کار آفرینی برای فرد و جامعه از منظر آموزه‌های اسلامی مایه سلامت روح و نفس است و همچنین از آسیب‌های اجتماعی و کجروی جلوگیری می‌کند و سعادت دنیا و آخرت آنان را تضمین می‌کند. می‌توان گفت که کاملترین نظام اقتصادی درباره کسب‌وکار اسلام است که بطور مستقیم در کسب‌وکار اشاره کرده و آنرا بالاترین ارزش‌ها در زندگی قلمداد می‌کند. از حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) درباره بیکاری روایت شده است که عامل پوچی‌گرایی، خطاپذیری، دوری از خدا و انگیزه کجروی است. می‌گویند آدم بیکار بیمار است و آدم بیمار، بی‌عار، پرآزار و آدم پرآزار سربار و شخص سربار، دیگر آزار است. در قرآن کسب‌وکار و کارآفرینی با عناوین مختلفی در بیش از ۳۰ سوره و حدود ۵۰ آیه توصیه و تشویق شده است. (خنیفر، ۱۳۸۶: ۳).

۲. مفهوم واژه کارآفرینی

واژه کارآفرینی از کلمه فرانسوی *Entreprendre* به معنای «متعهد شدن»^۱ نشأت گرفته است. بنابر تعریف واژه نامه دانشگاهی وبستر^۲ کار آفرین کسی است که متعهد می‌شود مخاطره‌های یک فعالیت اقتصادی را سازماندهی، اداره و تقبل کند. واژه کار آفرینی، دیر زمانی پیش از آنکه مفهوم کلی کار آفرینی به زبان امروزی پدید آید، در زبان فرانسه ابداع شد. در اوایل سده شانزدهم، کسانی را که در امر هدایت مأموریت‌های نظامی بودند، کارآفرین می‌خواندند. از آن پس درباره دیگر انواع مخاطرات^۳ نیز همین واژه با محدودیتهایی مورد استفاده قرار می‌گرفت. از حدود سال ۱۷۰۰ میلادی به بعد، فرانسویان درباره پیمانکاران دولت که دست اندر کار ساخت جاده، پل، بندر، و استحکامات بردند، به کرات واژه کارآفرین را به کار برده‌اند.

^۱. Undertake

^۲. Webster's New Collegiate Dictionary

^۳. Risks

(کوچران^۱، ۱۹۶۸: ۱۶۹). کارآفرینی عبارت است از: ارزش‌ها، باورها، و دانش‌های مشترک پذیرفته شده‌ی یک گروه کاری در انجام فعالیت‌های معطوف به تولید و یا ایجاد ارزش افزوده (جعفری، حبیبی، ۱۳۸۱: ۷۱). حال با توجه به این تعریف می‌توان نتیجه گرفت که باورها و اعتقادات دینی در تقویت و تضعیف کارآفرینی تأثیر به‌سزایی دارند. از آموزه‌های دینی برای تبدیل کارآفرینی به فرهنگ و پیوند آن با هنجارهای اجتماعی می‌توان از ابزارهای معنوی، تشویقی و تنبیهی فراوانی استفاده نمود. برخی از این آموزه‌ها، که در احادیث و روایات بیان‌گر ابزارهای تشویقی هستند، در ادامه مورد بررسی و کنکاش قرار می‌گیرند.

۳. کسب‌وکار و کارآفرینی در منظر قرآن کریم

در قرآن کریم با توجه به اهمیت و فواید کسب‌وکار آسایش و آرامش انسان، فقر زدایی و عدم وابستگی به دیگران از جمله کشورهای دیگر، تمدن و اقتصاد شکوفا، جلوگیری از مفاسد، بیدار نمودن روحیه خلاقیت و کارآفرینی، آیات بسیار فراوانی در مورد کسب‌وکار آمده است که به ذکر مواردی با رویکردهای آنها می‌پردازیم:

۳-۱. در فضیلت کار و تلاش و تجارت

خدای متعال در کتاب آسمانی قرآن، کار و تلاش و کسب معیشت را مکرراً مورد تأکید قرار داده است از آن جمله می‌فرماید: پس در زمین پراکنده شوید و از فضل و کرم خداوند روزی طلبید. (جمعه، آیه ۱۰). و ما در زمین بر شما معیشت‌ها قرار دادیم اما اندکی شکر گذار این نعمت هستید. (اعراف: ۱۰).

۳-۲. تشویق به کار

«هرکس، از مرد و زن، که مؤمن باشد و کار نیکو انجام دهد، زندگی خوش و پاکیزه‌ای بدو خواهیم داد و پاداشی بهتر از کارشان به آنها می‌دهیم.» (نحل، آیه ۱۹۷).

۳-۳. تجلی توحید در اقتصاد و کارآفرینی

از دیدگاه قرآن کریم، تمام هستی و به ویژه انسان، منابع و ابزارهای تولید و تمامی فعالیت‌های تولیدی انسان، مخلوق خدا و نشان خداوندی‌اند و قرآن، همه آنها را آثار رحمت و فضل خدا می‌داند. (اعراف: ۵۷؛ اسراء: ۱۲؛ ملک: ۱۵).

۳-۴. توجه به معاد، اقتصاد و کارآفرینی

قرآن کریم در جاهای مختلف تأکید می‌ورزد که تمامی اعمال آدمی در روز واپسین (قیامت)، ارزیابی و محاسبه می‌شود و حق می‌فرماید: «بر زبان‌های آنها قفل خاموشی می‌زنیم و دست‌ها و پا‌های آنها با ما سخن می‌گویند.» و این مقوله، عنایت ویژه‌ای به عمل و همچنین رفتارهای اقتصادی دارد. قرآن کریم در این زمینه، اموری مانند تولید، توزیع، مصرف، انگیزه کار، تلاش و فعالیت و در کنار آن، صلح، رحم، احسان، انفاق، بخشش و بذل را مورد تأکید قرار می‌دهد. (مطففین: ۵-۱، فاطر: ۹).

۳-۵. کار، نتیجه حیات آدمی

الف) «برای انسان جز کار و کوششی، که انجام داده است، نمی‌ماند و قطعاً کوشش او دیده خواهد شد.» (نجم: ۳۹).
 ب) «قطعاً روز قیامت خواهد آمد و من آن را مخفی می‌دارم، تا به هرکسی در برابر کوششی که کرده است، پاداش داده شود.» (طه: ۱۵).
 ج) «و این نعمت‌های ابدی برای شما پاداشی است و کوشش شما مورد شکر است.» (انسان: ۲۲).

^۱. T. Cocheran

د) «روز قیامت روزی است که انسان کوشش های خود را یاد می آورد.» (نازعات: ۳۵).
و) «هرکس که اعمال صالحه انجام بدهد، در حالی که دارای ایمان است، کوشش او پوشیده نخواهد گشت.» (انبیاء: ۹۴).

۳-۶. نقش رهبری و مدیریت، در اقتصاد کار آفرینانه

اصل مدیریت با مسئله حکومت و رهبری در جامعه ارتباط دارد. در راستای اصل توحید که حق حاکمیت را از آن خدا می داند، افرادی هم که از جانب او، اداره و مدیریت جامعه را بر عهده می گیرند. مسئولیت دارند تا در امور اجتماعی، سیاستگزاری و تنظیم امور اقتصادی و حرفه ای در سطح کلان متناسب با شرایط، و مقتضیات زمان و مکان، تدبیر کنند و کارآفرینان را مجال بروز استعداد دهند و محوریت عدالت را بر اساس سه مقوله آبادانی، کشف استعداد (کارآفرینان)، انجام کارهای نیک و پاینده قرار دهند و این مهم، میسر نمی شود؛ مگر با شناخت و داشتن برنامه که خداوند کریم ارسال پیامبران از کارگاه آفرینش را مثال و شاهد می آورد؛ مانند ابراهیم، لوط، اسحاق و یعقوب. (شوری: ۱۵؛ حشر: ۷؛ انبیاء: ۷۲؛ مریم: ۵۵؛ توبه: ۱۰۳).

۳-۷. رابطه ایمان و عمل در نتیجه بخشی

الف) «کسانی که ایمان به خدا و روز قیامت آورده و عمل صالح انجام می دهند، پاداش آنان در نزد پروردگارشان می باشد.» (بقره: ۶۲).

ب) «هرکه از مرد و یا زن عمل صالح انجام بدهد، در حالی که دارای ایمان است، ما او را با حیات، پاکیزه ای زندگی می بخشیم.» (نحل: ۹۷).

۳-۸. ثروت قرآنی و قدرت کارآفرینی

در آیات متعدد، به طور آشکار یا در ضمن ضرب المثل ها و قصه ها و با نگاهای متفاوت، به ثروت توجه شده و بیان شده است که حب مال و ثروت امری فطری است. (آل عمران: ۱۴). و این که انسان موجودی است کارآفرین که این ویژگی، زمینه کسب ثروت را در او ایجاد کرده است. (ملک: ۱۵).

جمع آوری ثروت به شرط ادای واجبات و دوری از قاعده نکوهیده کنز، مورد نکوهش نمی باشد؛ از این رو، قرآن، کارآفرینان متعددی، مانند حضرت سلیمان، داوود و ذوالقرنین را مثال می زند که با تبحر زیاد، ثروت فراوان اندوختند، اما علاقه به مال را در خود تعدیل و جامعه را به فعالیت ترغیب کردند و آدمیان را از بطالت و بیکاری رها ساختند. (سبا: ۱۳-۱۲، کهف: ۹۵-۹۸؛ سبا: ۱۱-۱۰).

و در مقابل، سود جویان و ثروت اندوزان نابالغ را مثال می زند؛ مانند قارون، فرعون، ولیدبن مغیره، وابی لهب که مترفان و مسکیرانی کنز گرا بودند و عشق بیش از حد به انباشت و ثروت اندوزی، موجب سقوط آنها شده است. (قصص: ۷۹؛ یونس: ۸۸؛ قلم: ۱۵-۱۲؛ مدثر: ۱۲، مسد: ۲-۱).

۳-۹. سرزنش مرفهین شبه کارآفرین

در آیات متعددی نیز مرفهین شبه کارآفرین غافل مذمت شده اند و رابطه مثبتی بین کار و ثروت و سرکشی، در صورت عدم ظرفیت، مطرح شده است. چنین کسانی، در مقابل حقیقت و منافع مردم و آینده نیز می ایستند و پیامبران را که کارآفرینان اندیشه و رز کارگاه الهی هستند، به مشقت می اندازند و در برابر نوح، ابراهیم، موسی، طالوت و حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم می ایستند؛ تا حدی که حضرت نوح از قوح خود در پیروی از ثروتمندانی که اموال و دارایی خود را نه از طریق کارآفرینی، بلکه با حيله و نیزنگ حاصل نمودند و باعث گمراهی خویش شده اند، نفرین می نماید. (انفال: ۴۷؛ شوری: ۲۷؛ سبا: ۳۵-۳۴؛ نوح: ۲۷-۲۱؛ یونس: ۸۱).

۳-۱۰. حیات طیبه و کارآفرینی

قرآن کریم، منشأ حرکت به سوی حیات طیبه را عمل نیک، فعالیت مفید، مثبت و سازنده در همه زمینه های علمی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بر شمرده. از اختراعات بزرگ تا مجاهدت ها و شهادت ها و از کارهای بزرگ همچون رسالت انبیاء تا کوچکترین کارها، مانند کنار زدن یه سنگ کوچک از وسط جاده، همه در این مفهوم گسترده جمع می باشند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۸۹).

۳-۱۱. نظارت الهی به عمل

قرآن کریم به دلیل اهمیت عمل، آن را مورد نظاره الهی معرفی می کند، و اوست که به کاریی که انجام می دهند، دانایتر است؛ قطعاً خداوند به کاریی که انجام می دهید بیناست، او گواه کاریی است که انجام می دهید و آیا نمی دانید که خدا می بیند؛ و عملی را انجام نمی دهید مگر اینکه ما بر شما شاهد می باشیم.» (آل عمران: ۲۵؛ زمر: ۷۰؛ بقره: ۱۱۰-۲۳۷؛ آل عمران: ۹۸؛ علق: ۱۴؛ یونس: ۶۱).

۳-۱۲. رابطه کار و کوشش با مراحل رشد و درجات آن

آیاتی در قرآن می باشد که ملاک مراحل و درجات رشد را کار و کوشش معرفی می نماید و برای هرکس با عملی که انجام می دهد، درجاتی است؛ خداوند درجات کسانی از شما که ایمان آورده و دانش به آنان داده شده است، بالا می برد، روشن می شود که رشد و کمال سه عنصر دارد: معرفت، ایمان و عمل. (انعام: ۱۳۲؛ مجادله: ۱۱؛ جعفری، ۱۳۷۶: ۳۱).

۳-۱۳. عدم روشنائی با تأثیر پذیری از ایمان و عمل صالح

بعضی از آیات قرآن مجید بیان می کنند که: ایمان و عمل صالح موجب افزایش علم و روشنائی انسان می باشد؛ آنان که ایمان آورده و عمل صالح انجام می دهند، پروردگارشان آنان را با ایمانی که دارند هدایت می نماید؛ تا آنان را که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده اند، از تاریکی بیرون آورده به سوی نور رهسپارشان سازد، و برای خدا تقوا بورزید و خداوند شما را تعلیم می دهد و خداوند به همه چیز داناست؛ در این گروه از آیات یکی از اساسی ترین مسائل مربوط به انسان و کار مطرح شده است. این مسئله عبارت است از اینکه عمل صحیح و هدف دار عامل افزایش معرفت است. (یونس: ۹؛ طلاق: ۱۱؛ بقره: ۲۸۲-۲۹-۲۸).

۳-۱۴. محبت، مولود ایمان و عمل صالح

در کلام الله مجید، آیاتی است که محبت را زاییده ایمان و عمل صالح گوشزد می کند، مانند: برای آنان که ایمان آوردند و اعمال صالح انجام دهند، خداوند محبتی قرار خواهد داد.» (مریم: ۶۹).

۳-۱۵. زمینه آفرینش انسان، تلاش جدی و نهایی

بعضی از آیات قرآنی، زمینه آفرینش انسان را تلاش جدی و نهایی معرفی می کنند؛ به طور قطع ما انسان را در زمینه تلاش و گلاویزی در کار آفریده ایم؛ ای انسان تو در حال کوشش حیاتی به دیدار خداوندی رهسپار می شوی، در این نوع از آیات، کار و کوشش، هم زمینه آفرینش آدمی معرفی می شود و هم سرنوشت نهایی او را به کار و کوششی که کرده است، مربوط می سازد.» (بلد: ۴؛ انشقاق: ۶؛ جعفری، ۱۳۷۶: ۴۴-۴۳).

۳-۱۶. سبب سقوط شخصیت آدمی، کارهای پلید و پوچ

در قرآن مجید آمده است که سقوط و پوچی شخصیت آدمی را گذرگاه تاریخ و در مسیر ابدیت، با سقوط و پوچی و پلیدی کارهای او، توأم می سازد؛ از آن جمله: مثل کسانی که به پروردگارشان کفر ورزیده اند، کارهای آنان مانند خاکستری است که

با تندی در روز طوفانی بر آن بوزد، آنان از چیزی از اندوخته های خود قدرت بهره برداری ندارند؛ این است گمراهی دور از رشد و هدایت، آنان که کفر ورزیدند، کارهایی که انجام داده اند، مانند درخشش سراب در زمین هموار است که انسان تشنه آن را آب خیال می کند، تا موقعی که بسوی آن سراب آب نما بیاید، واقعیتی را در آن نمی بیند و خدا ناظر می یابد به آن عمل، یا به خود آن کافری که آن کار را انجام داده است که خدا محاسبه آن عمل را نموده است و محاسبه خداوندی سریع است؛ آنان که به آخرت ایمان نمی آورند، کارهای آنها را در برابر دیدگانشان آراسته ایم، آنان در حیرتی گیج کننده غوطه ور می شوند.» (ابراهیم: ۱۸؛ نور: ۳۹؛ نمل: ۴).

۳-۱۷. تجسم کار و کوشش و حتی فعالیت های درونی در ابدیت

آیاتی است که با صراحت کامل می گوید: انسان ها، تجسم یافته همه کارهای خود را در ابدیت مشاهده خواهند کرد. از آن جمله: روز قیامت روزی است که هرکسی کاری را که از خوب و بد انجام داده است، حاضر می بیند. (کسی که کارهای بد انجام داده است) می خواهد میان او و کارهای بد، فاصله زیادی باشد که آنها را نبیند و خدا شما را درباره خود بر حذر می دارد و خداوند به بندگان خود مهربان است؛ و برای انسان جز کار و کوششی که انجام داده است، نمی ماند و قطعاً کوشش او دیده خواهد شد؛ خداوند به برگردانیدن انسان تواناست، روزی که همه مخفی شده ها در درون، آشکار و مورد محاسبه قرار می گیرد؛ کسی که اندازه ذره ای کار خوب انجام دهد، آن را خواهد دید؛ در روز قیامت مردمان در حال پراکنده از گورها بیرون می آیند تا کارهای خود را ببینند؛

مگر با این همه آیات صریح قرآنی، ثابت نمی شود که کار، کوشش، تکاپو و تلاش در حد اعلایی که ممکن است، داخل در حکمت و مشیت الهی است؟ این حکمت و مشیت الهی است که منشا قضا و قدر می باشد، یعنی خدا در نقشه هستی همان گونه کار و کوشش انسانی را در راه به دست آوردن هدف های مفید مادی و معنوی ثبت کرده است که حرکت و تحول و قانون را در عالم طبیعت، آیا شک و تردید در اصابت کار در شئون حیات مادی و معنوی انسان ها، مساوی با شک در واقعیت آیات قرآنی نیست که به انحراف و کفر می انجامد؟

آیا در حدود ۷۰۰ آیه از قرآن مجید که با اشکال گوناگون، چه در موارد شخصی و چه به صورت قانون کلی - اهمیت، اصابت و علیت کار و کوشش را به نتایج آن گوشزد می کند، کافی نیست که ملاک حیات منطقی واقعی و ارزش آن را کار قرار بدهد؛ بلی سوگند به خداوندی که خود، هستی را در مجرای کار و حرکت آفریده است، چنین است که ملاک حیات منطقی واقعی و ارزش آن، کار است و بس. (جعفری؛ ۱۳۷۶: ۴۸-۴۶، فلاح؛ ۱۳۸۹: ۳۷).

۴. کارآفرینی در آموزه های پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم

۴-۱. در فضیلت کار و تلاش و تجارت

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می فرمایند: تاجر درستکار روز قیامت با صدقین و شهدا محشور می گردد. همچنین می فرمایند: آن کس که از راه حلال در پی دنیا باشد و هدفش از کار و کوشش، اجتناب از درخواست از خلق و ایجاد گشایش برای اهل و خانواده اش باشد خداوند را در حالی که چهره اش به زیبایی ماه تمام است ملاقات خواهد نمود. پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در جمع یاران خود فرمودند: فرشته وحی در دلم القا نمود که هیچ کس نمی میرد مگر اینکه آنچه از روزی که برای او مقدر شده به تمام و کمال به دست می آورد، هر چند که در طلب آن مشتقی نبرد، پس تقوای الهی پیشه کنید و در طالب روزی نیکو، میانه روی نمایید و مبادا اگر رزق شما دیرتر رسید، از راه معصیت در طلب آن برآید چرا که آنچه خدا برای بندگان مقدر فرموده از طریق گناه و نافرمانی بدست نیاید.

۴-۲. ضرورت آموختن یک کار و پیشه

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، منادی آموختن مهارت های مختلف است؛ لذا می فرماید: «خداوند بنده ای را دوست دارد و آنان، کار و پیشه ای را بیاموزد تا بوسیله آن، از مردم، بی نیاز گشته، از کابوس هراس انگیز فقر، رهایی یابد.»

۳-۴. وقت شناسی

زمان شناسی در کار، بسیار مهم است و چه بسا کارهایی که به خاطر انتخاب زمان نامناسب، باشکست مواجه شده اند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می فرماید: «کسب و کار، درگرو زمان و فصل مناسب خویش است. (مجلسی، ۱۳۶۴: ج ۱۰۰، ۱۰)

۴-۴. پیگیری در کار

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم: مداومت بر عمل در پیروی از آثار و سنت ها، گرچه آن عمل اندک باشد، نزد خدا پسندیده تر و فرجامش سودمندتر است از سخت کوشی در عبادت بر اساس بدعت ها و پیروی از هوس ها؛ اندازه ای که تاب و توان دارید، کاری را به عهده بگیرید؛ زیرا خداوند خسته نشود تا آن گاه که شما خسته شوید. محبوبترین کارها در پیشگاه خدا مداومترین آنهاست گرچه اندک باشد. (محمدی ری شهری، ۱۳۷۷: ج ۹).

۵-۴. طیب ترین کسب و کار

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم: همانا پاکیزه ترین شغل بازرگانی است، که چون سخنی گویند، دروغ نگویند و هرگاه امانتی به آنها سپرده شود، خیانت نکنند و هرگاه وعده دهند، خلف وعده نکنند و وقتی چیزی می خرند، از آن نکوهش نکنند و وقتی چیزی می فروشند، تعریف و تبلیغ نکنند و هرگاه بدهکارند (در پرداخت بدهی خود)، تعلل نورزند و هرگاه طلبکار باشند (برای گرفتن طلب خود) فشار نیاورند. (همان، ج ۱۱).

«اموالتان را میان خودتان به ناروا مخورید (و به عنوان رشوه) قسمتی از آن را به حکام مدهید، تا بخشی از اموال مردم را به گناه بخورید، در حالی که خودتان (هم خوب) می دانید.» (بقره: ۱۸۸).

۶-۴. کسب درآمد از دسترنج

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم: هرگز کسی غذایی بهتر از دسترنج خود نخورده است. پیامبر خدا داود از دسترنج خود می خورد. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم پاکترین کسب و کار درآمد، دسترنج آدمی است و هر معامله ای که با درستکاری همراه باشد.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم: بهترین درآمد کارگری است که در کارش صداقت داشته باشد. (همان).

۷-۴. کار آفرینی وظیفه و تکلیف

پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در این باره می فرمایند: «طلب کردن روزی حلال بر هر مرد و زن مسلمان واجب است.» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۳، ۳). کار و تلاش در نگرش دینی برای تأمین نیازهای فردی و اجتماعی ضرورتی اجتناب ناپذیر است که تمامی لحظات زندگی را در بر می گیرد.

۸-۴. کار آفرینی یا جهادگری

در آموزه های دینی کار آفرینی مانند جهادگری دانسته شده است که در صحنه ی کارزار با دشمنان نبرد می کند و از حریم دینی دفاع می کند. به تعبیر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم: کسی که برای تأمین زندگی خانواده ی خود کار و تلاش کند همچون مجاهد در راه خداست. (نوری، ۱۴۰۸ هـ ج ۴۲۴، حر عاملی، ۱۰۴۳ هـ ۱۲، ۱۱، حرانی، ۱۳۸۴ هـ ۳۲۸).

۴-۹. کارآفرینی وسیله‌ی عزت نفس

کار و تلاش سازنده برای اصلاح و ساماندهی زندگی فردی و اجتماعی امری ضروری و اجتناب ناپذیر است؛ چنان چه در راستای تعالی ارزش‌ها و عزت ضروری و اجتناب ناپذیر است. به تعبیر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم، اگر انسان ریسمانی بگیرد، پشته‌ای همیزم را بر دوش کشد و آن را بفروشد و از این رهگذر نیازهای زندگی خود را برآورد، بسی بهتر است از این که از دیگران درخواست کمک کند. (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۳، ۱۳۲۰، ج ۷ و ۴ و صدوق، ۱۳۶۴؛ ۱۸۳).

۴-۱۰. ترک گناهان، بزرگ‌ترین تلاش و کوشش

رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در این زمینه می‌فرماید: در کار (اطاعت خدا) سخت بکوشید و اگر ناتوانی شما را (از عمل) درمانده کرد، از گناهان خودداری کنید. (مجلسی، ۱۳۶۴؛ ۱۷۱). آن حضرت در روایت دیگری می‌فرماید: سخت کوش‌ترین مردم کسی است که از گناهان خودداری کند. (شیخ صدوق، ۳۷۳: ۲۸).

۴-۱۱. ایجاد و تأسیس شغل

از ابن عباس روایت شده است: «هرگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم کسی را می‌دید که توجه او را جلب می‌کرد و از وی خوشش می‌آمد، می‌پرسید: آیا شغل و حرفه‌ای هم دارد؟ اگر گفته می‌شد حرفه‌ای ندارد، حضرت می‌فرمود: از چشم من افتاد. می‌پرسیدند: چرا ای رسول خدا؟ می‌فرمودند: چون اگر مومن حرفه‌ای نداشته باشد، دین خود را وسیله معاش قرار می‌دهد.» (نوری، ۱۴۰۷ هـ ق: ۱۴۱۵). پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید از دست رنج خود بخورید (مجلسی، ۱۳۶۴؛ ۱۰۹). رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در روایتی دیگر مژده داده است: «کسی که از دست رنج حلال خویش بخورد از صراط چون برق درخشان می‌گذرد.» (نوری، ۱۴۰۷ هـ ق: ۱۴۱۷).

۴-۱۲. میزان بودن استعداد و کار

پیامبر رحمت همگان را به کار فرا می‌خواند ولی درباره تناسب کارها با استعداد و توانایی افراد می‌فرمود: «همه شما کار کنید، ولی متوجه باشید هرکسی برای کاری آفریده شده است که آن را به سهولت انجام می‌دهد. (قمی، ۱۳۶۳؛ ۷۳۲).

۴-۱۳. کیفیت بخشی به کارها

پیامبر مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در این زمینه می‌فرماید: بهترین مردمان کسی است که هنگام انجام دادن کاری همه کوشش خود را به کار گیرد. (سیوطی، ۱۴۰۱؛ ۱۹۴). رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در جایی دیگر فرمودند: خداوند دوست دارد وقتی انسان کاری انجام می‌دهد، آنان را خوب و کامل کند. (پاینده، ۱۳۶۳؛ ۲۳۱۷).

۴-۱۴. صبر و بردباری جهت کسب درآمد و روزی

شتاب زندگی و به دست آوردن مال فراوان، بدون کوچک‌ترین زحمت و تلاشی، مورد نکوهش رسول رحمت صلی الله علیه و آله و سلم قرار گرفته است که در این مورد می‌فرماید: «مبادا دیر رسیدن روزی، شما را وادارد تا از راه معصیت خدا آنان را طلب کنید، زیرا کسی به وسیله معصیت نمی‌تواند به روزی‌ای که نزد خداست برسد. (کلینی، ۱۳۶۲؛ ۸۰). حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در سفارش دیگر می‌فرماید: هرکس از خدای عزوجل بترسد و صبر کند، خداوند از راه حلال روزی او را می‌دهد و هرکس پرده حرمت را ببرد و عجله کند و از راه حرام روزی بدست آورد، خداوند از روزی حلال وی به همان اندازه بکاهد و در روز قیامت از او حساب کشیده می‌شود. (همان؛ ۸۰).

۴-۱۵. سحرخیزی و در پی روزی رفتن

سحرخیزی و صبح زود در پی کار رفتن از آداب نیکی است که پیشرفت کارها و انجام به موقع آن بسیار مؤثر است. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم همواره بعد از طلوع خورشید بیرون می رفت. (طباطبایی، ۱۳۷۱: ۳۵).

۴-۱۶. فعالیت ها و انجام کارهای خصوصی و شخصی

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در روش و منش خویش استقلال را می آموخت، آن حضرت در رفتارهایش، مسلمانان را متوجه این اصل با ارزش در حیات انسانی می نمود و شخصیت مستقل آنان را بازسازی می کرد. آن حضرت کارهای شخصی خود را به دیگران نمی سپرد و از آن چه که خود می توانست انجام دهد، کوتاهی نمی فرمود. در وصف رسول مکرم صلی الله علیه و آله و سلم آمده است: رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم لباس خود را می دوخت و کفش را پینه می زد و بیشترین کاری که در خانه انجام می داد، دوزندگی بود. (سیوطی، ۱۴۰۱: ۱۱۶).
وی در خانه را خود باز می کرد، شیر گوسفندان را می دوشید و شتر را می بست و سپس آن را می دوشید.

۴-۱۷. کارآفرینان در ردیف انبیا

ایمان بی بهره از کار و تلاش سازنده ادعایی است فانی از معنی و ارزش، بدین جهت، بهترین ها و شایسته ترین ها، که انبیاء الهی علیهم السلام هستند پیشتازان وادی کار و تلاش و کوشش اند. بر این اساس که در نگرش نبوی، هرکس از دست رنج خود بخورد، روز قیامت در شمار انبیاء خواهد بود. (نوری، ۱۴۰۸ هـ: ۴۱۷).

۴-۱۸. دوری از رحمت خدا

در نگرش دینی، زیست گوارا و رحمت الهی شامل حال فرد و جامعه می شود که تمامی اعضای آن به کار و تلاش سازنده دست یازند و در هیچ زمانی از سعی و تلاش و کوشش بازنايستند. در غیر این صورت از رحمت الهی به دور و مورد لعن و نفرین قرار می گیرند. در حدیث نبوی است: هرکس بار زندگی خود را بدوش دیگران گذارد از رحمت الهی به دور است. (حر عاملی، ۱۴۰۳ هـ: ۱۲، ۱۸).

۴-۱۹. کارآفرینی در راستای منافع مردم و جامعه

کارآفرینانی که به تولیدات مورد نیاز و ضروری جامعه مشغول اند بسیار ارزشمندتر از آنهایی هستند که به تولید کالاهای لوکس می پردازند و نیازی از نیازهای حقیقی جامعه و مردم را تأمین نمی کنند. به این اساس است که در آموزه های نبوی: دوست داشتنی ترین اعمال نزد خدا شادی رسانیدن به مؤمن، برطرف کردن گرسنگی او و دور ساختن غم و اندوه است. در حدیث دیگری از حضرت صلی الله علیه و آله و سلم محبوب ترین فرد نزد خدا را کسی می داند که برای مردم مفید ترین باشد. (مجلسی، ۱۴۰۴ هـ: ۳۳۹).

۴-۲۰. به کار گیری امکانات جامعه

در آموزه های نبوی به این نکته تأکید فراوانی شده است که باید از نعمت های الهی به گونه ای صحیح بهره برداری شود. مذمت شدید اسلام از اسراف و تبذیر گویای این حقیقت است که وجود این دو پدیده نشان از عدم استفاده ی بهینه از منابع جامعه را دارد. بنابراین، کارآفرینان، باید به صورت بهینه از امکانات و نعمت های الهی، که جامعه در اختیار آنها گذاشته است، استفاده کنند.

۴-۲۱. پاک و طیب بودن سرمایه

در آموزه‌های نبوی گردآوری مال حلال و چرخش زندگی بر مبنای درآمد حلال از وظایف انسان مسلمان دانسته شده است. به تعبیر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم: پاکیزه ترین دستاورد مسلمان کاری است که در راه خدا انجام دهد. (هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۰۵۱۶).

بنابراین، اگر مال و سرمایه از طریق غیر صحیح به دست آید و با خیانت و اجحاف هم همراه باشد از حلیت بهره نخواهد داشت.

۴-۲۲. استحکام در نظم و انضباط

از دیگر ویژگی های نظام مطلوب کارآفرینی در آموزه‌های نبوی، نظم و استحکام و اكمال و اتمام کارهاست. در آموزه‌های نبوی است: خداوند دوست دارد اگر کسی کاری انجام می دهد آن را درست انجام دهد. (هندی، ۱۴۰۹ هـ: ح ۹۱۲۸).

۴-۲۳. همت و اراده

در تعالیم نبوی، بر بلند همتی، در کار و پرهیز از سستی و تنبلی تأکید فراوانی شده و رمز موفقیت در کارها به شمار می آید.

۲۴. آموزه‌های نبوی در ایجاد تحول اقتصادی مدینه

تعالیم نبوی در مورد اهتمام به کار و تلاش توانست تأثیر شایسته ای در رفتارهای اقتصادی مردم و اوضاع اقتصادی مدینه داشته باشد.

آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم نه تنها در زمینه های گوناگون، از جمله اصول اقتصادی و سیاست های مالی تعالیم جدیدی را آورد، بلکه با زیر و رو کردن نظام ارزش ها توانست مسائلی از قبیل غارت و چپاول گری، رباخواری و قمار بازی را تا پائین ترین حد تنزل دهد، و در عوض کار و تلاش و کسب و کار حلال، فعالیت های صحیح اقتصادی را در قالب عمل صالح به حد اعلی ترقی و تعالی دهد.

۴-۲۵. انعقاد قرار دادهای مزارعه و مساقات

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: با بستن این نوع قراردادهای بین مهاجرین و انصار علاوه بر آن که مهاجران بدون زمین و بیکاری را به کار کشاورزی وا داشت و سبب افزایش اشتغال نیروی مهاجرین نیز گردید، تولید و بهره وری زمین های زیر کشت، انصار را هم بالا برد.

۴-۲۶. لغو انحصاری بودن تجارت

آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم: با ایجاد عقد مزارعه در بین افراد توانست به تهیه سرمایه و امکانات حمل و نقل برای تجارت زمینه ی مناسبی را برای آنها فراهم سازد و تجارت را از انحصار گروه و افراد خاص آزاد سازد.

۴-۲۷. ارائه فعالیت های خدماتی و کشاورزی

یکی از این فعالیت ها و خدمات واگذاری زمین ها، که برای فعالیت های اقتصادی واجتماعی انجام می شد، توانست به کاروتلاش درجهت ساختن واحدهای مسکونی، حمام، بازار، احیای اراضی موات و... رونقی خاص بخشد و در نتیجه بازار اشتغال رادرتعا دل نگه دارد.

۴-۲۸. استفاده از وجوهات وانفاقات

آن حضرت صلی الله علیه و آله، با استفاده و به کارگیری از دریافت های واجبات مالی، مانند خمس و زکات و دیگر انفاقات توانست برای بیکاران، فرصتی رابوجود آورد و به آنان امکان دهد تا از این طریق وسیله ی کار فراهم سازند و مشغول به کار شوند.

۴-۲۹- استفاده از غنایم جنگی در جهت کارآفرینی

پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله با بخشیدن غنایم جنگی به مجاهدان، آنان را به طور مستقیم در تهیه ی وسایل کارواشغال کمک می نمود.

۴-۳۰- بهره گیری از انفال در کارآفرینی

حق مالکیت منابع طبیعی از قبیل معادن، کوه ها، آب ها، جنگل ها، زمین های بی صاحب، اراضی، موات و بایرکه در قالب انفال قرار داده شدند، از آن خدا و پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه واله و زمانداران حکومت اسلامی است. از این رو، زمامدار حکومت اسلامی، بادر نظر گرفتن شرایط و مصالح عامه، می تواند این منابع را، به صورت اجاره و مزارعه، در اختیار افراد قرار دهد و درآمد آن را صرف نیازهای اجتماعی کند.

۵. نتیجه گیری

در کلام الله مجید این مصحف بزرگ معجزه پیامبر اسلام آیات متعددی درباره کار و کوشش و تلاش در جهت زندگی سعادت مند انسان آمده است که با کمال صراحت می توان گفت: اسلام از همه ابعاد پیرامون کار و کوشش سفرش نموده است و دین کارآفرینی است. در نتیجه اهمیت کسب و کار در زندگی بشر مشخص می گردد. انسان با کار و تلاش خودش، شخصیت خود را می سازد، کار و کارآفرینی باعث می شود انسان ها در آرامش و آسایش زندگی کنند. وریشه هر سعادت را باید در اندیشه و کار نیک آدمی جست. (نحل: ۱۱۲)، و انسان در کنار کار به آرامش می رسد. (انعام: ۱۲۷) آموزه های نبوی همواره انسان را متوجه این نکته می کند که هر چه هست عمل است. سرنوشت انسان را عمل او تشکیل می دهد. این یک طرز تفکر واقع بینانه و منطقی و منطبق با قوانین طبیعت است. قرآن کریم راجع به عمل، بسیار تاکید دارد و با تعبیر رسا و زیبایی در این خصوص می فرماید: برای بشر جز آنچه که کوشش کرده است هیچ چیز وجود ندارد (نجم: ۱۲) کار و کارآفرینی که در قرآن و آموزه های نبوی زیاد بر آن سفارش شده و مهم ترین مساله ی اجتماعی و فرایندی انسانی و اجتماعی است که با دگرگونی های اقتصادی - اجتماعی پیوند محکمی دارد. بر این اساس، اهمیت و ضرورت افراد کارآفرین در جامعه مشخص می شود. اگرچه کارآفرینان، ارزش ها و باورهایی متمایز از افراد جامعه دارند، ولی فرهنگ کارآفرینی متأثر از فرهنگ حاکم بر جامعه است. در واقع هر چه ارزشها و عقاید بر اساس رهنمودهای قرآن و آموزه های نبوی در جامعه نهادینه شود افراد جامعه رابه کار، تولید مداوم، فکر، اندیشه خلاق، یادگیری و کسب دانش سوق دهد، و در آن جامعه کارآفرینی اشاعه یافته و درون افراد نهادینه می شود. و یا به عبارتی افراد بیشتری دست به خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی می زنند و افراد بیشتری موفق می شوند که ایده های نوین خود را در جامعه محقق سازند. کار و تلاش در آموزه های اسلامی نه تنها جدا از موضوع دینداری نیست بلکه بخشی بسیار ارزشمند از متن دین داری و وظایف الهی است و علاوه بر آثار و بهره مندی های این جهان، مستوجب پاداش های بسیار بزرگ اخروی است. کار و تلاش همچون سایر شئون زندگی و عبادات دینی، دارای اصول، بنیادها و ضوابط خاص خود است و رعایت اصولی مانند ذکر نام و یاد خدا خداوند در انجام کار، امانت داری، محکم کاری، وجدان کاری، آگاهی و تخصص به عنوان جان مایه سلامت کار و توفیق در آن ضروری است. در این راستا کار در فرهنگ قرآنی و سیره رسول اعظم (ص) از لوازم ضروری رشد و کمال انسان است. و هرگونه رهبانیت و کارگریزی در آموزه های اسلامی مردود شمرده شده است و دنیا محل کار و تلاش برای خود و دیگران است. لذا در ادبیات اسلامی، بخشی از عزت نفس تابع کار و تلاش است. کار کردن موجب می شود انسان به کمک دیگران امید نبندد و دست تکدی و نیاز به سوی این و آن دراز نکند. انسان باید بکوشد با کار و حرفه خود، زندگی خودش و خانواده اش را تامین کند و واسیر محبت و منت دیگران نشود در همین راستا امام علی (ع) در وصیتی به فرزند خود امام حسن (ع) می فرماید، اگر می خواهی آزاد باشی، مانند بندگان و غلامان زحمت بکش و کار کن.

منابع و ماخذ

۱. قرآن کریم
۲. اسحاقی، سیدحسین، ۱۳۸۹، کاروتلاش در فرهنگ اسلامی، انتشارات مرکز پژوهش های اسلامی صداوسیما.
۳. امامی، ابوالقاسم، ۱۳۷۳، دیوان منسوب به علی (ع)، تهران، انتشارات الزهرا (س).
۴. پاینده، ابوالقاسم، ۱۳۶۲، نهج الفصاحه، تهران، انتشارات جاویدان، بی تا.
۵. جعفری، محمدتقی، ۱۳۷۶، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه چاپ هفتم جلد چهارم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۶. جعفری، مصطفی، حبیبی، محمد، ۱۳۸۱، فرهنگ کار، مجله تدبیر، ش ۱۲۵.
۷. حرانی، ابومحمدحسن بن علی، ۱۳۸۴، تحف العقول، ترجمه ی، علی اکبر غفاری، تهران، انتشارات اسلامی.
۸. حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۳ه، وسائل الشیعه، تهران، مکتبه الاسلامیه.
۹. خنیفر، حسین، ۱۳۸۶، کارآفرینی در نظام ارزشی، قم، انتشارات اکرام.
۱۰. سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۱ق، الجامع الصغیر، بیروت، انتشارات دارالفکر.
۱۱. شیخ صدوق، (ابن بابویه)، ۱۳۸۴، امالی چاپ پنجم، ترجمه محمدباقر کمره ای، تهران، انتشارات کتابچی.
۱۲. شیخ طوسی، ۱۳۶۵، تهذیب الاحکام، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۷۱، المیزان فی تفسیرالقرآن، قم، موسسه اسماعیلیان.
۱۴. فلاح، محمدهادی، ۱۳۸۹، کاروتلاش از نگاه اندیشمندان اسلامی، تهران، انتشارات، مرکز پژوهش های اسلامی صداوسیما.
۱۵. قمی، شیخ عباس، ۱۳۶۳، سفینه البحار، تهران، انتشارات فراهانی.
۱۶. کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۲، اصول کافی جلد ۲، انتشارات سمت.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، ۱۳۶۴، بحارالانوار، مترجم سیدابوالحسن موسوی همدانی، قم، انتشارات کتابخانه مسجودلی عصر (عج).
۱۸. محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۷۷، میزان الحکمه، مترجم حمیدرضا شیخی، جلدنهم، چاپ اول، قم : انتشارات دارالحديث.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، تفسیرنمونه، چاپ اول، جلد ۲، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. نوری، میرزا حسین، ۱۴۰۷ه، مستدرک الوسائل جلد ۲، قم، موسسه آل البيت.
۲۱. هندی، علی بن حسام الدین، ۱۴۰۹ه، کنز العمال فی سنن والاقوال، بیروت، موسسه الرساله.
22. Cochran, T. 1968 Entrepreneurship, In "International Encyclopedia of the Social Sciences" ed. by Sills, D. (New York: Free press) 169